

GAYELERİ BAĞLAMINDA KUR'AN-I KERİM'DE ÜSLÛB-I HAKİM SANATI¹

Elif ÖZCAN* Esra HACİMÜFTÜOĞLU**

Öz

İlahî emre muhatap olan insanın Rabbine ulaşmasında rehber olan Kur'an, içinde ilim ve hikmet barındıran bir deryadır. Bu deryadan faydalanmak suretiyle Kur'an-ı Kerim üzerine pek çok araştırmalar yapılmaktadır. Bu makale ilâhi mesajın dilsel ifade ve kodlaması olan Kur'an-ı Kerim'in üslûbundaki i'câz özelliklerinden, belâgat ilmi kapsamında yer alan bedi' sanatlardan üslûb-ı hakîm sanatını gayeleri bağlamında konu edinmektedir. Kur'an'ın dili, muhtevası içinde bulunan tekrarlar, kıssaların anlatımı, soru-cevap formları, yemin, istifhâm, te'kid vb. konular Kur'an'ın üslûp özellikleri bağlamında değerlendirilmektedir. Kur'an'ın üslûbu konusu âlimler tarafından daha çok i'câz özellikleri bağlamında incelenmiştir. Her kesimden ve her seviyeden insana hitap etmenin, konuşmanın yöntem ve metotlarını öğreten üslûb-ı hakîm sanatı, risalet döneminde en belîğ ve fasih dili kullanan muhatapların İslam dinine davetinde, tevhid inancının yerleştirmesinde kullanılan bir üslûbtur. Gerek bireysel gerekse ictimâî açıdan daha latif bir dille, konuşmanın, istemenin ve cevap vermenin edebini öğreten bir yöntem sunmaktadır. Üslûb-ı hakîm, Kur'an'ın geçmişten günümüze ve geleceğe yön veren evrensel, taptaze ve güncel üslûbunu yansıtan yönlerden biridir. Bu makalede, ilahi mesajların iletiminde, tebliğ ve irşatta muhataplarına hitabı, yönlendirmesi, hakikate ulaşmak için nasıl bir üslûb kullandığı üslûb-ı hakîm sanatının uygulanma alanı içerisinde ele alınmış; üslûb-ı hakîm sanatının gayeleri ortaya çıkarılmıştır. Makalenin bundan sonra yapılacak tefsir ve belâgat çalışmalarında Kur'an'da yer alan sanatların bağlam, muhatap ve toplumsal gerçekler çerçevesinde bir bütün olarak ele alınması adına Kur'an araştırmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İ'câz, Belâgat, Bedi', Üslûb-ı Hakîm.

The Art of Uslub al-Hakim in The Qur'an in the Context of Its Objectives

Abstract

The Qur'an, which is the guide for the person who is the addressee of the divine command, to reach his God, is an ocean containing knowledge and wisdom. There are many researches on the Qur'an with the intention of benefiting from this sea. This article deals with the i'jaz features in the style of the Qur'an, which is the linguistic expression and coding of the divine message and uslub al-hakim, which is one of the bedi' arts included in the science of rhetoric, in the context of its aims. The language of the Qur'an, the repetitions in its content, the narration of the stories, the question-answer forms, the oath, the istifham, the ta'kid, etc. The subjects are evaluated in the context of the stylistic features of the Qur'an. The style of the Qur'an has been evaluated by scholars mostly in the context of i'jaz features. Uslub al-hakim, which teaches the methods and methods of addressing and speaking to people from all walks of life and from all levels, is a style used in the invitation of the addressees who used the most eloquent and fluent language to Islam, and in the establishment of the belief of oneness. It offers a method that teaches the decency of speaking, asking and responding in a more elegant language, both individually and socially. Style is one of the aspects that reflects the universal, fresh and contemporary style of the Qur'an that directs the past from the past to the present and the future. In this article, it has been discussed within the scope of the application of the art of uslub al-hakim, what kind of style he uses to reach the truth, to address and direct his interlocutors in the transmission of divine messages, notification and guidance; The aims of the art uslub al-hakim have been revealed. It is thought that the article will contribute to

¹ Bu çalışma Doç. Dr. Esra Hacımüftüoğlu danışmanlığında Elif Özcan tarafından hazırlanan "Kur'an-ı Kerim'de Üslûb-u Hakîm Sanatı" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

* Kur'an Kursu Öğreticisi, Diyanet İşleri Başkanlığı, elif.qzcan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8815-2671>

**Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı, e.hacimuftuoglu@atauni.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3442-9975>

the Qur'an researches in order to consider the arts in the Qur'an as a whole within the context and social realities in the tafsir and rhetoric studies to be made from now on.

Keywords: *Tafsir, I'jâz, Rhetoric, Bedi', Uslub al-hakim.*

1. Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasında başta Hz. Peygamber olmak üzere sahabe, tabîûn ve günümüze kadar bütün âlimler gayret göstermişlerdir. Bu bağlamda İslâm âlimleri usûller ve metotlar geliştirerek eserler ortaya koymuşlardır. İlâhî mesajın anlam ve gayesinin ortaya çıkması, insanlar tarafından çözüme ulaştırılması adına tefsir ilmi, Kur'ân-ı Kerîm'in indirilmiş olduğu Arap dilinin ve belâgatının tüm unsurlarını ve araçlarını kullanarak indiği dönemdeki ortam ve koşulları da dikkate alarak Allah'ın muradını Kitap ve Sünnet bütünlüğü içerisinde açıklamak için gayret etmiştir. İlâhî metnin anlaşılmasında tefsir ilminin ilk başvuracağı kaynaklardan biri, Arap dili ve belâgatı ilmidir. İndiği çağın kodlarını taşıyan, idrak seviyelerine hitap eden ve Arap dilinin edebî yönü olan belâgat, ilâhî mesajın erişilmez üstünlüğünün anlaşılmasının ve ulaştırılmasının en önemli yollarındandır. Kur'ân'ın i'câz özelliklerinin yansımaları belâgat ve beyân ilmi sayesinde² Belâgat düzgün ve yerinde söz söyleme usûl ve kaidelerini incelerken, beyân ilmi de duygu ve düşünceleri hal ve makamına uygun bir şekilde ifade etmektir. Konuşmacının bir manayı, delaletinin açıklığının derecesine göre farklı üsluplarla ifade etmeyi bilmesi şeklinde tanımlanan beyân ilminin konusu ise, bir anlamı edebî sanatları kullanarak farklı üslup ve cümlelerle ifade etmektir.³

Kur'ân'ın beyân ve i'câzının yansımalarından birisi de bedi' ilmi kapsamında yer alan üslûb-ı hakîmdir. Kur'ân'ın eşsiz üslûb özelliklerinden üslûb-ı hakîm sanatı, muhatapların hal ve konumunu gözeterek hakikatleri sunmanın, dikkatleri ehemmiyetli olana yönlendirmenin üslûbunu öğreten bir yöntemdir.⁴

Kur'ân-ı Kerîm'in i'câz özelliklerinden olan üslûb-ı hakîm sanatı, her kesimden ve her seviyeden insana hitap etmenin, konuşmanın yöntem ve metotlarını öğreten bir sanattır. Üslûb-ı hakîm sanatıyla ilgili çalışmalar genel olarak belâgat kitaplarında yer almıştır. Bu kitaplarda, belâgat konularının içerisinde mahiyeti üzerinde durulmuş; lügavî ve ıstilahî incelemeler yapılmış, konunun tarihsel süreci ele alınmış ve örneklerle açıklanmıştır. Ancak bu durum, sınırlı düzeyde ele alınmıştır. Konunun Kur'ân-ı Kerîm bağlamında yapılmış olması, bu makaleyi alanda yapılan çalışmalardan ayıran en önemli özelliktir. Bu çalışmada üslûb-ı hakîm sanatının Kur'ân'da yer almasının hikmeti, nerelerde, ne şekilde, hangi amaçları ihtiva ettiği ilgili ayetler bağlamında incelenmiştir.

Bu makalede, Kur'ân temelinde üslûb-ı hakîm'in gayeleri ön plana alınarak ilk muhatapları İslamiyet'e davet etmek, tevhid inancını yerleştirmek, çağının en belîğ ve en fasih dilini kullanan

² Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâga fi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedi'*, bk. Mukaddimesi; Hacımuftüoğlu, *I'câz ve belâgat deyimleri*, s.135-166.

³ Konuyla ilgili detaylı bilgi ve değerlendirmeler için bk. Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*; İbn-i Ebi'l-İsba', *Bedîu'l-Kur'ân*; Habenneke, *Belâgatü'l-arabiyye: üsûsühâ ve ulûmuhâ ve fînûmuhâ*,

⁴ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, s.327; Kazvîni, *el-Îzâh*, C.I, s.162-164; İbn Kemal, *Resâil-i ibn kemal*, s.221.

Cahiliye Dönemini ilahi emre yakınlaştırmak ve onların dikkatlerini çekmek için iletişim sürecinde üslûb-ı hakîm'in nasıl etkin kullanıldığı ele alınmıştır. Bu doğrultuda çalışma, üslûb-ı hakîm sanatının tanımı, terimleşme süreci, üslûb-ı hakîm sanatının kısımları ve üslûb-ı hakîm sanatının gayeleri ana başlıkları altında incelenecek ve sonuç kısmına geçilecektir.

2. Yöntem

Üslûb-ı hakîm sanatı Kur'ân'da yer almasının hikmeti, nerelerde, ne şekilde, hangi amaçları ihtiva ettiği ilgili ayetler bağlamında incelenmiştir. Tümdengelim akıl yürütme metoduyla başlangıcından günümüze terimleşme süreci incelenmiştir. Üslûb-ı hakîm sanatı, döküman analizi yöntemiyle sistematik bir şekilde titizlikle kaynaklarda bağlamı dikkate alınarak incelenmiştir. Edebî ilim olması hasebiyle sadece Arap dili ve Kur'ân kapsamında ele alınan bu çalışma Kur'ân'ın î'câzı bağlamında sınırlandırılmıştır. Nitel bir araştırma konusu olan üslûb-ı hakîm sanatının incelenmesinde gerek tefsir gerek belâgat ilminin aslî kaynaklarına müracaat edilmiş, anlaşılmayan ve netleşmeyen noktalarda şerh ve tercümelerine başvurulmuştur. Her birisi kendi içinde ayrı bir çalışma konusu olabilecek kadar geniş olan üslûb-ı hakîmin gayeleri ön plana çıkarılarak iletişim sürecinde etkin kullanılmasına vurgu yapılmıştır. Kavramın literatüre katkısı mahiyetinde derinlemesine tahliller yapılmış ve sınırları netleştirilmiştir.

2.1. Araştırma Etiği

Çalışmadaki bilgiler, akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun bir şekilde hazırlanmıştır. Bu doğrultuda araştırma konusunda yapılan bütün alıntılarda bilimsel etik ve kurallara uyulmuş; yapılan tüm alıntılar için kaynak gösterilmiştir.

3. Bulgular

3.1. Üslûb-ı Hakîm Sanatının Tanımı ve Terimleşme Süreci

Belâgat ilminin üç ana bölümünden, sözü güzelleştiren söz sanatlarından bedî' ilminin muhassinât-ı ma'neviyye (المحسنات المعنوية) kısmından olan üslûb-ı hakîm sanatı, üslûb ve hikmet kelimelerinden mürekkep bir ıstılahtır. Üslûb sözlükte yön, yol, yöntem, metot⁵, aslanın gerdanı, burnun yukarı kısmı,⁶ hurma ağacı sırası, her tarafa uzanmış, yayılmış yol, benimsenen tarz, stil⁷ anlamlarına gelmektedir. Üslûb; duygu, düşünce, kuruntuyu yani tahassüs, tefekkür ve tahayyülü anlamak için herkesin şahsi ifade tarzına, kullanma biçimine denir.⁸ Üslûb-ı hakîm terkîbinin ikinci kelimesi olan hakîm ise sözlükte "iyileştirmek amacıyla engellemek, menetmek, düzeltmek,

⁵ Herevî, *Tehzîbü'l-luğa*, C. XII, s.302.

⁶ Firûzabâdi, *Kamusu'l-muhît*, s.98.

⁷ Ayverdi, *Asırlar boyu tarihi seyri içinde misalli büyük türkçe sözlük*, "Üslûb" C. I, s.322.

⁸ Mevlevî, "Üslûb", 228; Durmuş, "Üslûb", C. XLII, s.383-385.

hükmetmek, karar vermek” anlamına gelen hükm (حكم) kelimesinin masdarından sıfat olup “hüküm ve hikmet sahibi” anlamına gelmektedir.⁹

Üslûb-ı hakîm sanatının sözlük anlamıyla terim anlamı hemen hemen birbirine yakındır. “Hikmetli üslûb/el-üslûbu’l-hakîm” anlamında sıfat tamlaması ve “hakîmin üslûbu/üslûb-u’l-hakîm” anlamında isim tamlaması şeklinde iki farklı formda kullanılan kavramın genel kabul gören ıstılahî anlamı şu şekildedir: Bir kelâma, söze veya soruya muhâtabın mütekelimden ummadığı, beklemediği, talep etmediği bir şekilde karşılık almasına denir ki; ya muhâtaba beklemediği şekilde karşılık vermek ya da soru soran kişiye arzulamadığı, istemediği bir cevap vermektir.¹⁰ Sözlük olarak da hikmetli söz, hâkim kimsenin sözü, bilgece anlatım hikmetli bir şekilde bir soruya cevap vermenin zeminini oluşturabilmektedir.

Sekkâkî (ö. 626/1229) *Miftâhu’l-ulûm* adlı eserinde üslûb-ı hakîmi iki türde değerlendirerek örneklerle şöyle tarif etmektedir.¹¹ İlki “Muhâtabın (sözünün) ummadığı, aklına getirmedeği, beklemediği bir şeyle cevaplandırılması, karşılanmasıdır.” Bunu Hâtem-i Tâî’ye nisbet edilen beyite dayandırarak izah etmiştir:

أَنْتَ تَسْتَجِي مَيِّ مُزَاوَلَةَ الْقَرَى... وَقَدْ رَأَتْ الْأَضْيَافُ يَنْحَوْنَ مَنزِلِي
فَقُلْتُ كَأَنِّي لَمَّا سَمِعْتُ كَلَامَهَا... هُمْ الضَّيْفُ جَدِّي فِي قِرَاهِمُ وَعَجَلِي

“(Eşim) Misafirlerin evime doğru geldiğini gördüğü halde, misafir ağırlama ile ilgili yanıtıma gelip şikâyetinde bulundu.

Ben ise sanki konuşmasını hiç duymamışım gibi ona ‘Misafirler gelmiş, onları iyi ağırla, acele et!’ dedim.”

İkincisi ise, “Cevap verilmesi istenen bir sorunun amacı dışında cevaplandırılmasıdır.” Burada soru soranın ısrarla sorduğu sorusuna amacı dışında bir cevaplandırma söz konusudur. Başka bir deyişle beklediği farklı bir cevapla karşılaşmasıdır. Bu kısmın örneğini ise Sekkâkî şu iki ayete dayandırarak açıklamıştır:

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ

“Sana hilalleri soruyorlar. De ki onlar insanlar ve hac için vakit ölçüleridir.”¹² Burada sorulan soru hilalin görüntüsü hakkında, niçin hilal bazen ip gibi incecik gözüküyor bazen de yavaş yavaş büyüyerek tastamam oluyor şeklinde gerçekleşmektedir. Sorulan sorunun farklı bir amaç gözetilerek

⁹ İsfahânî, Müfredât, “hkm”, s.348; Kefevî, *el-Külliyât: Mu’cem fi’l-mustalahat ve’l-furuk el-lugaviyye*, s.380; Topaloğlu, “*Hakîm*”, C. XXVII, s.181-182.

¹⁰ Sekkâkî, *Miftâhu’l-ulûm*, s.327; Kazvînî, *el-İzâh*, C. I, s.162-164; Hâşimî, *Cevâhirü’l-belâga fi’l-me’ânî ve’l-beyân ve’l-bedi’*, s.388; Ali Cârîm, *Belâgatü’l-vâzîha*, s.296; Bolelli, *Belâgat-Kur’an edebiyatı*, s.375; Hacımüftüoğlu, *İ’câz ve belâgat deyimleri*, s.165-166; Durmuş, “*Üslûb-ı hakîm*”, C. XLII, s.381-382.

¹¹ Sekkâkî, *Miftâhu’l-ulûm*, s.327.

¹² 2/Bakara/189.

gelmesinin hikmetine binaen ayın ne işe yaradığı, insanlar için önemli ve faydalı olan kısmı açıklanarak cevap verilmiştir.¹³

Kazvîni (ö. 739/1338) *el-Îzâh*'da Sekkâkî'nin üslûb-ı hakîm tanımını vererek açıklamada bulunur. Buna göre üslûb-ı hakîm, kastedilmeye daha uygun olduğuna dikkat çekmek için muhâtabın kelâmını, kastettiğinin dışında bir manaya hamletmek suretiyle muhâtaba beklemediği, ummadığı bir cevap vermek ya da durumuna daha uygun ve daha mühim olduğuna dikkat çekmek için soru soran kişinin sorusunu başka bir soru yerine koymak sûretiyle soru sorana istemediği bir cevap vermektir.¹⁴ Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413) bu tanımlara ek olarak ilgili sanatı, daha önemli olanı terk ettiği için, söz söyleyeni kınayarak, daha önemli olanı zikretmekten ibarettir, şeklinde tanımlamaktadır.¹⁵

Bu sanata dair müstakil bir risâle yazan Kemalpaşazâde'ye (ö. 940/1534) göre ise üslûb-ı hakîm, siyâk ve makamın gerektirdiği, zevk-i selîm sahiplerinin hoşnut olacağı, tasvip edeceği hoş bir nükte ve şerefli bir hikmete binaen cevabın zahirinden başka bir yöne döndürülmesine denir. İbn Kemâl bu tanımla hikmet ve latif bir nükte sebebiyle tâ'dil edilmesinde udûl/yön değişikliği yapıldığını vurgulamaktadır.¹⁶

Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin (ö. 1095/1684) *Külliyât*'ında muzaf muzafun ileyh şeklinde izafet terkihiyle ele alınan bu ifade, cevabını verdiği şeyin suâlinin sorulması gerektiğine vurgu yapmak için, sorulan suâle farklı bir cevap verilmesi şeklinde ifade edilmektedir. Kefevî üslûb-ı hakîmi, istifhâm bâbının soru sorma çeşitleri bölümünde ele almaktadır. Bu bölümde de cevabın sorulan sorudan daha genel ve kapsayıcı olduğunu belirtmektedir. Bu da soru soranın, muktezâ-yı halinin gerektirdiği bir ihtiyaçtan dolayı söz konusudur.¹⁷

Üslûb-ı hakîm sanatın terimleşmesiyle ilgili olarak, kaynaklarda her ne kadar bu sanatın temellerinin belâgat ilmimin başlangıcından itibaren olduğu belirtilse de, müstakil olarak isminin zaman içerisinde oluştuğu görülmektedir. Başka bir ifade ile İ'câzu'l-Kur'ân meselesiyle başlayan belâgat ilminin terim ve kavramları zamanla yerine oturmuş ve sınırları belirginleşmeye başlamıştır. Belâgat ilminde dönüm noktasına olan, hatta bazı âlimlerce kurucusu sayılan *el-Beyân ve't-tebyîn* eserinin müellifi Câhız (ö. 255/869) bu terkihi "*el-luğz fi'l-cevâb*" başlığı altında incelemektedir.¹⁸ Câhız, bilmecele üslûb-ı hakîm sanatıyla cevap verilmesinden bahsetmiş fakat bu terimi kullanmamıştır.¹⁹ Abdulkâhir Cürcânî (ö. 471/1078-79) de bu konuyu "Muğâlata" bahsinde ele almıştır.²⁰ Fakat muğâlata teriminin Kur'ân'la ilişkilendirilmesi bazı muasır araştırmacılar tarafından

¹³ Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, s.327.

¹⁴ Kazvîni, *Îzâh*, s.70.

¹⁵ Cürcânî, *et-Tâ'rifât*, s.23.

¹⁶ İbn Kemal, *Resâil-i ibn kemal*, C. II, 23.Risâle, s.220.

¹⁷ Kefevî, *el-Külliyât: Mu'cem fi'l-mustalahat ve'l-furuk el-lugaviyye*, s.67, 91, 421.

¹⁸ Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, C. II, s.147.

¹⁹ Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn* C. II, s.100.

²⁰ Kazvîni, *Îzâh*, s.533.

üslûb-ı hakîm konusuna uygun olmadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.²¹ İlk olarak Câhız belâgat âlimlerinin dikkatlerini üslûb-ı hakîm konusuna çekmiş, Abdulkâhir Cürcânî'nin ise muğâlata şeklinde ele aldığı kavram, nihayet Sekkâkî ile gün yüzüne çıkmıştır.

Tasrih ve telvih (kinaye) bağlamında el-üslûbu'l-hakîm terkibi şeklinde ilk defa telaffuz eden ve edebî sanat olarak değerlendirerek tarihsel gelişimini belirleyen Sekkâkî olmuştur.²² Üslûb-ı hakîm sanatını, muhatabın ummadığı bir şeyle karşılaşması ya da soru soran kişinin beklediği cevaptan farklı bir cevapla karşılaşması anlamında iki şekilde kullanmıştır.²³

Ziyâuddîn İbn Esîr (ö. 637/1239) üslûb-ı hakîmi, içinde tevriye barındırdığından dolayı kelâmda kullanılan tatlı ve latif bir tür olan bu sanatı aslı, benzeri ve zıddı mevcut olan manalardan birisinin kullanılması şeklinde muğâlata-yı maneviyye olarak ele almaktadır.²⁴

Seyyid Şerîf el-Cürcânî “Mütekellimin en önemliyi terk ettiğini ta'rifz yoluyla işaret ederek daha önemliyi ifade etmektir.” tanımıyla üslûb-ı hakîm sanatına daha genel bir çerçeve çizerken, İbn Hicce (ö. 837/1434) *Hizânetu'l-Edeb*'de “el-kavlu bi'l-mûceb, buna üslûb-ı hakîm denir.” diyerek iki terimi aynı kategoride değerlendirmiştir.²⁵

Arap dili belâgatına yön veren, sistemleşmesinde katkı sağlayan ve bu konuda müstakil bir risâle yazan Kemalpaşazâde, Sekkâkî'yi bazı noktalarda eleştirmiştir. Buna göre; muktezâ-yı hâlin zâhirinden çıkılmak kaydıyla üslûb-ı hakîmin dayanak noktası, makâmın gerektirdiği yüce bir hikmete veya anlayış sahiplerini hoşnut eden ince bir nükteye binaen ifadeye verilen karşılıklı anlamın çevrilmesi (doğruya, daha doğruya yönlendirilmesi)dir ki, bu husus mütekellimin amacının dışına çıkılması veya çıkılmamasından oluşan her iki durum için geçerlidir.²⁶

İki kelimedenden oluşan üslûb-ı hakîm terkinin ele alınış biçimi eserlerde farklılık arz etmektedir. Sekkâkî ve Kazvîni sonrası müelliflerden bazıları harfi tarifli bazıları harfi tarifsiz olarak bu sanatı muğâlata, muğâlata-i ma'neviyye, tecâhul-i ârif, tevriye, el-kavlu bi'l-mûceb şeklinde isimlendirmişlerdir.²⁷

Üslûb-ı hakîmin belâgatın meânî ilminde mi yoksa bedî' ilminde mi değerlendirileceğinin tartışma konusu olduğu ve bu konudaki araştırmaların olgunlaşmadığı ifade edilebilir.²⁸ Üslûb-ı

²¹ İbn-i Ebi'l-İsba', *Bedîu'l-Kur'ân*, s.314; İbn Kemal, *Resâil-i ibn kemal*, s.221.

²² Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, s.156; Durmuş, “Üslûb-ı Hakîm”, C. XLII, s.381.

²³ Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, s.327.

²⁴ Ziyâuddîn İbn Esîr, *el-Meselü's-sâir*, C. III, s.76.

²⁵ İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb ve ğâyetü'l-erab*, C. I, s.258.

²⁶ İbn Kemal, *Resâil-i ibn kemal*, s.221, Bayer, “İbn-i kemâl'in “el-üslûbu'l-hakîm” risalesinde ilgili âyetlere bakışı ve es-sekkâkî eleştirisi”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED) 45, (Haziran 2016), s.218 vd.

²⁷ Alevî, *el-İ'câz li esrâri kitâbi'l-i'câz*, s.478; İbn-i Ebi'l-İsba', *Bedîu'l-Kur'ân*, s.314.

²⁸ Ali Ahmed, *Uslûbu'l-hakîm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Cezayir: Câmîatu'l-Kâsidi Merbât, Y. Lisans Tezi, 2014), s.9-12.

hakîmin tanımlarından ve tarihsel olarak terimleşme sürecinden sonra, sınırlarının belirlenmesi adına bu sanatın kısımlarından bahsetmek gerekmektedir.

3.2. Üslûb-ı Hakîm Sanatının Kısımları

Bazı kimseler konuşanın veya soru soranın kastettiği manalar dışında lafızlar ve manalarla oynayabilme, konuşanın veya soru soran kişinin kullandığı lafızları maksadı dışında bağlamlara hamledebilme konularında ne kadar zeki ve usta olduklarını göstermek için zârif bir üslûb kullanırlar. Bu zarif, ince üsluplardan birisi olan üslûb-ı hakîm sanatı, muhataba beklemediği şekilde karşılık vermek (تلقى السائل بغير ما يترقب) ve soru soran kişiye arzulamadığı bir cevap vermek (تلقى السائل بغير ما يطلب) şeklinde iki kısımdan oluşmaktadır. Kur'an bağlamında değerlendirildiğinde, üslûb-ı hakîm sanatının bu iki kısmı ayrı ayrı ayetlerde olabileceği gibi, bir ayette mütedâhil bir şekilde de bulunabilmektedir.

3.2.1. Muhataba Beklemediği Şekilde Karşılık Vermek

Üslûb-ı hakîm sanatının bu kısmı, mütekellim tarafından muhâtabın sözü farklı bir anlama yönlendirilerek, beklediğinden farklı bir cevap vermesi, daha hayırlı ve faydalı olduğundan dolayı muhatabın dikkatini çekmesi ve nükte amacıyla yapılmaktadır. تلقي السائل بغير ما يترقب şeklindeki Arapça ifadeden de anlaşılacağı üzere muhatabın sözünü beklemediği bir yöne tersine çevirmek esastır. Üslûb-ı hakîmin bu türüne genellikle şair Hutay'e ait espri amacıyla beklenmedik bir şekilde karşılık verilen şu misal zikredilmektedir: Elinde bir değnekle davarlarını güden Hutay'e rastlayan bir kişi, "Ey çoban, elindeki nedir?" diye sormuş, o da "palamut sopası" cevabını vermiş; adam, "Ama ben bir misafirim" deyince Hutay'e, "İyi ya, ben de onu davetsiz misafirler için hazır bulunduruyordum" karşılığını vermiştir."²⁹ Başka bir örnek ise; Kazvî'nin el-kavlu bi'l-müceb'e, Sekkâkî'nin ise üslûb-ı hakîme örnek verdiği İbnu'l-Haccâc'a ait olan şu beyittir:

فُلْتُ نَقَلْتُ إِذْ أَتَيْتُ مَرَارًا أَقَالَ نَقَلْتُ كَاهِلِي بِالْأَيْدِي
فَلْتُ طَوَّلْتُ قَالَ لَا بِلْ تَطَوُّ لَت وَأَبْرَمْتُ قَالَ حَبْلٌ وَدَادِي

"Defalarca geldiğimde size yük oldum, dedi. Ben dedim ki: Sen yaptığın iyiliklerle omuzuma yük oldun. O, (sizde) kalmayı uzatarak sizi usandırdım, dedi. Ben ona dedim ki: Bana lütufta bulundun. O, işi sağlama bağladım, dedi. Ben ona, dostluk bağlarını sağlamlaştırdın, dedim."³⁰

Burada نقلت ve أبرمت kelimeleri muhâtabın sözlerinin dışında anlamlar yüklenerek cevap verilmiştir. Üslûb-ı hakîm sanatının bu kısmındaki en meşhur örneği ise Haccâc b. Yûsuf b. es-Sekafi (40-95/661-714) ile el-Kaba'serî arasında geçen diyalogdur: "Zulmüyle meşhur Haccâc'ın cezalandırmak istediği Hâricî Kaba'serî'ye:

لأحملنك على الأدهم

²⁹ Cahîz, *el-Beyân ve'l-tebyîn*, C.II, s.100.

³⁰ Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, s.358.

“Seni edheme (demir kelepçe/pranga/kara/yağız) bindireceğim sevk edip oturtacağım.” ceza fermanını kesmiştir. Bunun üzerine Kaba’serî:

مَثَلُ الْأَمِيرِ يَحْمَلُ عَلَى الْأَدْهَمِ وَالْأَشْهَبِ

“Senin gibi bir emîr, yağız (edhem) ata da bindirir kır ata da” diyerek cevap vermiştir. Kaba’serî akıl ve dil manevrasıyla cümlede kullanılan “kara” "الأدھم" kelimesini “yağız at” anlamına yorarak, “Emirin cömertliğine yaraşır şekilde ve hediye olarak, yağız ve kır ata bindirmesi gibi” cümlesiyle durumunu kurtarır. Fakat Haccâc ısrarla “Benim kara kelimesinden kastım hadîd (demir) dir” der. Zincire vurulma tehdidiyle karşı karşıya kalan Kaba’serî yeni bir manevrayla, hadîd kelimesini uslu, çevik, atak ve hediyein iyisi anlamına yorumlayarak “Elbette, uslu ve atik, salaş ve serkeşten hayırlıdır veya hediyein kötüsündense iyisi makbuldür” der. Muhâtabın olumsuz sözünü iyiye yorma biçiminde gerçekleşen, beklenmedik karşılık veren, kelimeyi/cümleyi mecâzî manalardan birine yönlendirerek olumluya dönüştüren bu üslûbla Kaba’serî, Haccâc’ı etkileyerek bağışlanmayı sağlamıştır.³¹

Üslûb-ı hakîm sanatının muhataba beklemediği şekilde karşılık vermek şeklinde ifade edilen bu kısımda başka anlama yönlendirerek, muhataba beklediğinden farklı bir cevap vermek mantığı yer almaktadır. Muhatabın dikkatini çekmek ve usandırmamak için daha hayırlı ve faydalı olan şey muhataba nüktedan bir şekilde ifade edilmektedir. İletişim sürecinde muhatabın durumunu halini gözeterek cevap vermenin önemi verilen örneklerden de anlaşılmaktadır. Bu durumun farklı bir versiyonu olan diğer kısım ise aynı amaçlar güdülen soru soran kişiye arzulamadığı şekilde cevap vermektir:

قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً قَالَ آيَتُكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا رَمْرًا وَادْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ

“Zekeriyya: Rabbim! (Oğlum olacağına dair) bana bir alâmet göster, dedi. Allah buyurdu ki: Senin için alâmet, insanlara, üç gün, işaretten başka söz söylememendir. Ayrıca Rabbini çok an, sabah akşam tesbih et.”³²

Bu ayet-i kerimede Zekeriyya (a.s.) evlat müjdelendiği vakit, kendisinin yaşından, eşinin de kısır olmasından dolayı bir delil gösterilmesini talep etmektedir. Bu talep şüpheden dolayı değil, kalbinin mutmain olmasını istemesinden dolayıdır. Allah Hz. Zekeriyya’nın üç gün konuşmamasını, eşinin hamile kaldığına delil yapmıştır. Konuşmadan beklenen üç günün sonunda hamileliğinin belli olacağı ifade edilmektedir. Yani susmaktan, hamileliğinin vuku bulacağı kastedilmektedir. Çünkü hamilelik sükûtun ardından tecelli etmektedir. “Rabbim bana bir delil göster.” şeklindeki talebine, muhatap beklemediği bir şekilde cevap almıştır. Açıkça söylenmesi hoş karşılanmayan şeylerde

³¹ Durmuş, “Üslûb-ı Hakîm”, C.XLII, s.381-382.; Bayer, *İbn-i kemâl’in “el-üslûbu’l-hakîm” risalesinde ilgili âyetlere bakışı ve es-sekkâkî eleştirisi*, s.25-26.; Hâşimî, *Cevâhirü’l-belağa*, s.319-320.

³² 3/Âl-i İmrân/41.

özellikle de kadınlarla alakalı eylemlerde Kur'ân ta'riz üslûbunu kullanmaktadır.³³ Bu bağlamda ayette de Hz. Zekeriyâ'nın (a.s.) hanımının hamileliğine ve onun içinde bulunduğu duruma şükretmesi gerektiği ta'riz yoluyla üslûb-u hakîmle bildirilmiştir.³⁴

3.2.2. Soru Soran Kişiyi Arzulamadığı Bir Cevap Vermek

Bu kısım, soru soran kişiyi, sorusunu başka bir soruya indirgemek suretiyle talep ettiğiinden farklı, başka bir şeyle cevaplamak suretiyle yapılır. Hemen hemen bütün belâgat kitaplarında bu kısmın örneği olarak Bakara suresinde geçen iki ayet verilmektedir:³⁵

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيْتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا النُّبُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى وَأَتُوا النُّبُوتَ مِنْ
أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

“Sana, hilâl şeklinde yeni doğan ayları sorarlar. De ki: Onlar, insanlar ve özellikle hac için vakit ölçüleridir. İyi davranış, asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir. Lâkin iyi davranış, korunan (ve ölçülü giden) kimsenin davranışdır. Evlere kapılarından girin, Allah'tan korkun, umulur ki kurtuluşa erersiniz.”³⁶

Rivayetlere göre sahabe Hz. Peygamber'e hilâlin niçin bazen ip gibi ince görünüp sonra içinin dolarak her tarafının aydınlık olduğu, sonra da tekrar ilk haline dönüncüye kadar ışığının azaldığı, neden güneş gibi bir halde durmadığı şeklinde hilalin değişimi hakkında soru sormuşlardır. Hilâllerin bu şekilde değişim içerisinde olmasının beyânı, onların durumlarına daha uygun ve evlâ olan şeyi sormaları gerektiği belirtilerek, üslûb-ı hakîm yoluyla ifade edilmiştir. Hilalin bu hallere girmesi, sizin ibadet, oruç, hac ve zekât vakitlerinizi bilmeniz için birer alamettir. Burada soru soran kişinin istediği cevap değil de, soru soran kişi için daha mühim olan şey açıklanmıştır. Hilalin değişim sebeplerini sormaları, değişmesindeki hikmetleri sormaları hükmünde kabul edilmiştir.³⁷

Üslûb-ı hakîm sanatının bu kısmına şu hadis de örnek verilmektedir: Enes b. Malik'ten rivayetle, bir bedevi Hz. Peygamber' “Kıyamet ne zaman kopacak?” şeklinde soru sormuş, Allah Resülü ise “Kıyamet için ne hazırladın?” karşılığını vermiştir. Bedevî “Âhîret için öyle çok oruç, namaz ve sadaka hazırlayabilmiş değilim. Ancak ben Allah'ı ve Peygamberini seviyorum.” demiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber “Öyle ise sen, sevdiğin ile berabersin” buyurmuşlardır.”³⁸ Bedevi

³³ 2/Bakara/223, 225, 4/Nisâ/43, 12/Yûsuf/23, 33/Ahzâb/27, 43/Zuhruf/18.

³⁴ İbn Âşur, *Tefsirü't-tahrîr ve't-tenvîr*, C.III, s.243.

³⁵ Bolelli, *Belâgat: beyân-meânî-bedi' ilimleri arap edebiyatı*, s.534; Kazvîni, *el-Îzâh*, C.I, s.163-164; Tîbî, *et-Tibyân*, s.297; Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s.39; Kefevî, *el-Külliyat*, s.111; Ali Cârîm, *el-Belâğatu'l-vâziha*, s.296; Abdülazîz 'Atîk, *ilmü'l-bedi'* s.182; Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâga*, s.319; Habenneke, *Belâğatü'l-arabiyye: üsûsühâ ve ulûmuhâ ve fînûnuhâ*, C.I, s.498; Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-mustalahati'l-belâga ve tetavvüruha*, s.119-120.

³⁶ 1/Bakara/189.

³⁷ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, s.358; Teftâzânî, *el-Mutavvel*, s.402-403; Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâga*, s.319-320; Ali Cârîm, *el-Belâğatu'l-vâziha*, s.572; Bayer, *İbn-i Kemâl'in "el-üslûbu'l-hakîm" risalesinde ilgili âyetlere bakışı ve es-sekkâkî eleştirisi* s.215-231. Bolelli, *Belâgat terimleri sözlüğü*, s.534; et-Tîbî, *et-Tibyân*, s.297; Abdülazîz 'Atîk, *İlmü'l-bedi'*, s.186; Habenneke, *Belâğatü'l-arabiyye*, C.I, s.502; Bulut, *Belâgat: beyan-meani-bedi' ilimleri arap edebiyatı*, s.531; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, C.I, s.127.

³⁸ Buhârî, *Edeb*, 96; Müslim, *Birr*, 164.

kıyametin ne zaman kopacağını sormuş ancak Hz. Peygamber ona sorduğu sorunun cevabı olmayan başka bir cevap ile mukabelede bulunmuştur. Bu konuda en önemli olan hususun, kıyametin ne zaman kopacağını merak etmek olmadığını, asıl önemli olanın amel-i salihle ahirete hazırlık yapmak olduğunu vurgulamıştır.

Üslûb-ı hakîm sanatının, muhataba beklemediği şekilde karşılık vermek ve soru soran kişiye arzulanmadığı bir cevap vermek şeklinde iki kısımda da ele alınan örneklerinden de anlaşılacağı üzere, bu iki kısım bir cümle içerisinde birlikte yer alabildiği gibi, ayrı ayrı da kullanılabilir. Üslûb-ı hakîmin ortak paydada birleşen ve birini diğerinden ayıran temel özelliklerinden sonra, bu sanatın ayetlerde kullanılmasının hikmeti bağlamında gayeleri ele alınacaktır.

3.3. Üslûb-ı Hakîm Sanatının Gayeleri

Belâgat âlimleri üslûb-ı hakîm sanatına genelde bedî‘ ilminin bir alt dalı olarak yer vermişler fakat bu sanatın gayelerine doğrudan değinmemişlerdir. Bu sanatın amaçları, siyak ve sibaktan anlaşılabilir karînelere ortaya çıkmaktadır. Belâgat kitaplarında bu gayeler küçük ve belirsiz işaretler şeklinde görülmektedir. Bu ise ilgili ayet ve hadislerin yorumu ile şiir ve mesellerin izâh ve istişhadında ortaya çıkmaktadır. Sözü söyleyen kişinin böyle bir üslûbu tercih etmesinin gayesi, sarfettiği sözün maksada daha uygun olduğu veya verilen cevabın muhatabın haline daha muvafık ya da onun için daha önemli olduğu vurgulanmaktadır. Üslûb-ı hakîm farklı gayelere matuf, soru-cevabı veya karşılıklı konuşmayı farklı bir mecraya çekme anlamında kendine has bir özelliğe sahiptir ve bu durum genellikle muhatapların idrak edemediği daha yüce bir hakikate dikkat çekmek için kullanılmaktadır.³⁹ Bununla birlikte üslûb-ı hakîmin gayeleri bazı kaynaklarda “tezarruf, soru soranı zor duruma düşürmekten kurtarmak, en önemli olanı öne almak ve alay” şeklinde de ifade edilmektedir.⁴⁰ Üslûb-ı hakîm sanatının gayeleri genelde sözün bir hikmete binaen farklı şekilde cevaplandırılması temelinde ele alınmıştır. Kaynaklarda geçen belli “bir hikmete binaen” sözü üslûb-ı hakîm sanatının amaçlarını, gayelerini ortaya koymaktadır.

Soruyu zâhirinden farklı bir hikmete yönlendirmek, daha önemli olan hususa dikkat çekmek, soru karşısında zor duruma düşmekten kurtulmak, edebe riâyet ederek cevap vermek, şaka ve nükte yoluyla ortamı yumuşatmak, telezzüz-istilzaz, cevabı fazlaca uzatarak soru soranın öfkesini arttırmak, soru soranın taassubunu ortaya koymak, soru soranın iddiasını çürütmek, muhataba alaylı bir söylemle cevap vermek, muhatabı caydırmak, muhatabı incitmeden yumuşak üslûb kullanmak üslûb-ı hakîm sanatının gayeleri arasında yer almaktadır. Bu gayeler tek bir ayette mütedâhil şekilde söz konusu olabilmektedir.

³⁹ Ağbal, Davut. "Üslûb-ı Hakîm ve Kur'ân Belâğatındaki Yeri." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20.2 (2020): s.1037.

⁴⁰ Akdemir, *Belâgat terimleri ansiklopedisi*, s.381-382; Kazvini, *İzâh*, C.I, s.63-64; Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâga*, s.388; Kurtubî, *el-Câmi'*, s.206-207; Abdülaziz 'Atik, *İlmu'l-bedî'*, s.183; Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-mustalahâtü'l-belâga ve tetavvüruha*, s.119-120.

3.3.1. Soruyu Zâhirinden Farklı Bir Hikmete Yönlendirmek

Muktezâ-yi hâlin zâhirinden çıkılmak şartıyla, üslûb-ı hakîmin dayanak noktası, mütekellimin amacının dışına çıkılması ya da çıkılmamasından oluşan her iki durumda da geçerli olan; makâmın gerektirdiği âlî bir hikmete veya anlayış sahiplerini hoşnut eden ince bir nükteye binaen, bir ifadeye verilen karşılıklı anlamın en doğruya yönlendirilmesidir.⁴¹ Hikmet ve latîf bir nükte sebebiyle sarf ve ‘udûl kelimeleri, üslûb-ı hakîm sanatının hemen hemen bütün tariflerinde geçmektedir. Bu da üslûb-ı hakîm sanatının asıl gayesinin muhatabın sorduğu sorunun farklı bir bağlama yönlendirilmesi olduğunu izah etmektedir. Aslında sarf ve ‘udûl, diğer bütün zikredilen gayeleri kapsayacak ana gayedir. Yukarıda zikredilen ehille ayetindeki soru, hilalin şekil değişikliği ve evreleri hakkındadır. Nasıl soru sorulması gerektiğini içeren bir cevap şeklinde olan ayette, ayın bilimsel, astrolojik yönünden ziyade hangi amaca hizmet ettiği, hikmetinin ne olduğu yönünde cevap verilmiş ve soru bu yönde sorulmuş hükmünde kabul edilmiştir. Hilâllerin bu şekilde olmasının beyânı, onların durumlarına daha uygun olan şeyi sormalarına bu üslûb yoluyla dikkat çekilmiştir. Zira soru soranın istediği cevap değil, onun için daha mühim olan şey açıklanmıştır.⁴²

Kemâlpaşazâde risalesinde bu ayeti izâh ederken, cevabı o zamanın bilim düzeyi için karmaşık olan bu sorunun hikmete matuf alana çekilerek ‘udûl-yön değişikliği yapıldığını ifade etmektedir. Burada ‘udûlün anlamının daraltmak, genişletmek, özel bir alana çekmek şeklinde olduğu ve yönlendirme görevinin bulunduğunu hatırlatmak yerinde olacaktır. Cahiliye döneminde birçok toplumda ay inancı yaygın olması hasebiyle, ayetin arka planında, hilalin değişim evrelerinden gaybî çıkarımlarda bulunulmaması gerektiği, ayın değişim hallerinin astrolojik ve politeist yansımalar olmadığı mesajı yer almakta, dikkat ve ilgilerinde yön değişikliği yapılmaktadır.⁴³

3.3.2. Daha Önemli Olan Hususa Dikkat Çekmek

Sekkâkî, üslûb-ı hakîmin yerinde ve bağlamında kullanıldığı zaman dinleyicinin ilgisini canlandırdığını, algısını harekete geçirdiğini ve etkilediğini birçok yerde ifade etmiştir.⁴⁴ Cürçânî ise tanımında, daha önemliyi zikretmek ibaresine dikkat çekmiştir.⁴⁵ Bu vurgulardan anlaşılacağı üzere üslûb-ı hakîmin gayelerinden birisi, daha önemli olan şeyi ön plana çıkarmak, evlâ olana dikkat çekmektir. Aynı şekilde, hilalin durumunu soran sahabeye hilalin insanlar ve hac için vakit ölçülerinin

⁴¹ İbn Kemâl, *Resâil-i ibn-i kemâl*, s.221; Bayer, s.219.

⁴² Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, s.358; Tefâtânî, *el-Mutavvel*, s.402-403; Bayer, *İbn-i kemâl'in "el-üslûbu'l-hakîm" risalesinde ilgili âyetlere bakışı ve es-sekkâkî eleştirisi* s.215-231; Ali Cârîm, *el-Belâğatu'l-vâziha*, s.572; Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsir*, C.I, s.113.

⁴³ İbn Kemal, *Resail-i ibn kemal*, s.222; Tala, *Sarf ve nahiv açısından kur'an'da udûl*, s.35; Bayer, *İbn-i kemâl'in "el-üslûbu'l-hakîm" risalesinde ilgili âyetlere bakışı ve es-sekkâkî eleştirisi* s.223.

⁴⁴ Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, C.I, s.327.

⁴⁵ Cürçânî, *et-Tâ'rifât*, s.23.

olduğunun vurgulanması, onlar için hilalin evrelerinin değil daha önemli olan hususun ele alınarak hikmete binaen cevap verilmesi bu gayeye de örnektir.⁴⁶

Bir diğer örnek ise Enes b. Mâlik'in rivâyet ettiği hadiste yer almaktadır. Hz. Peygamber bir kabrin yanında ağlamakta olan kadının yanından geçmiş ve ona "Allah'tan sakın ve sabret!" buyurmuştur. Kadın Hz. Peygamber'i tanımadan, "Benden uzak dur, benim başıma gelen musibet sana gelmedi." demiştir. Kadına, bu zat Peygamberdir, denildiğinde kadın Hz. Peygamber'in kapısına gelmiş ve tanıyamadığını belirtmiştir. Hz. Peygamber de, sabır ancak musibetin ilk geldiği andadır, buyurmuştur.⁴⁷ Bu hadiste "Benden uzak dur." diyen kadına Hz. Peygamber, "Sabır, musibetin ilk geldiği zamandır." şeklinde cevap vererek muhatabına beklemediği şekilde karşılık vermiştir. Zira sabır, musibet geldiği anda kıymetlidir ve sevaba layıktır. İlk andaki sabrın daha önemli olduğuna vurgu yapılmaktadır.⁴⁸

3.3.3. Soru Karşısında Zor Duruma Düşmekten Kurtulmak

Üslûb-ı hakîmin bu gayesi, başına bir şey gelmesi korkusuyla muhatabın kelime oyunları ile gerçek cevabı vermekten çekindiği, lafızlarla oynayarak soru soranı oyaladığı, kişinin dikkatini dağıtmaya çalıştığı durumlarda söz konusudur. Hâlid b. Velîd'le (ö. 21/642) ilgili olarak rivayet edilen kıssa, bu durumun en bariz örneğini oluşturmaktadır. Hâlid b. Velîd Hire kentini fethetmeye yönelince, Hire halkı tarafından tecrübeli bir adam Hâlid'in yanına geldi. Hâlid adama, sen ne içindesin? şeklinde soru sordu. Adam, Ben elbisemin içindeyim, dedi. Hâlid, Sen ne (hangi din) üzerindesin?, şeklinde soru sordu. O, ben, yerin üzerindesim, şeklinde cevap verdi. Hâlid'in, "Senin (sinnin) yaşın kaç?" sorusuna adam, otuz iki dişim vardır, şeklinde cevap verdi. Hâlid dedi ki, Ben sana bir şeyi soruyorum, sen bana başka bir cevap veriyorsun. Bunun üzerine adam, ben, ancak sorduğun şeylere cevap verdim, şeklinde karşılık verdi.⁴⁹ Hristiyan adam, Hâlid b. Velîd'in sorduğu soruların cevabını değil, kastetmediği şeylerin cevabını vermiştir. Gerçeği söylemek istememiş, ülkesini ve ailesini korumak ve zor duruma düşmemek gayesiyle gerçek cevabı vermekten kaçınmıştır.⁵⁰

Üslûb-ı hakîm'in birçok bölümüne örnek olan, Haccâc ile Kaba'serî arasında geçen konuşmada da bu amaçla kullanılan cümlelerin olduğu görülmektedir.⁵¹

⁴⁶ Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, s.358; Teftâzânî, *el-Mutavvel*, s.402-403; Bayer, *İbn-i kemâl'in "el-üslûbu'l-hakîm" risalesinde ilgili âyetlere bakışı ve es-sekkâkî eleştirisi*, s.215-231; Ali Cârîm, *el-Belâğatu'l-vâziha*, s.572; Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsir*, C.I, s113.

⁴⁷ Buhârî, *Cenâiz*, 31; Ahkâm, 10.

⁴⁸ Tîbî, *Şerhu't-tîbî 'alâ mişkâti'l-mesâbih*, C.IV, s.1419.

⁴⁹ Bolelli, *Belagat: beyân-meânî-bedî' ilimleri arap edebiyatı*, .s.533-534; Kazvînî, *el-Îzâh*, s.236; İbn-i Ebi'l-İsba', *Bedîu'l-kur'ân*, s.599; Ali Carim, *el-Belâğatu'l-vâziha*, s.295-296; Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâga*, s.320; İhsan Abbas, *Melamihu Yunaniyye fi'l-edebi'l-arabi, el-müessesetü'l-arabiyyetü li'd-dirâseti*, s.63; Habenneke, *Belâğatü'l-arabiyye: üsûsühâ ve ulûmuhâ ve fûnûnuhâ*, C.I, s.498.

⁵⁰ Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâga*, s.322.

⁵¹ Bayer, *İbn-i kemâl'in "el-üslûbu'l-hakîm" risalesinde ilgili âyetlere bakışı ve es-sekkâkî eleştirisi*, s.25-26; Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâga*, s.319-320; Durmuş, "Üslûb-ı hakîm", C.XLII, s.381-382.

Örneklerde de görüldüğü üzere, verilen cevaplarda kişinin hazırlıksız yakalandığı bir soru karşısında pratik bir zekâ ile sıkıntılı durumu bertaraf etmesi söz konusudur. Bu da kişinin zekâsının ve hazır cevaplılığının bir göstergesidir.

3.3.4. Edebe Riayet Ederek Cevap Vermek

Bu çeşit bir gaye, soru soranın sorusu dışındaki amaca cevap verme kapsamında ele alınmaktadır. Bir kişi bulunduğu ortamdakilerin seviye ve konumuna göre sorulan soruya farklı şekilde cevap verebilmektedir. Bunu ortamda bulunan kişilere saygı ve ta'ziminden, su-i edebe düşmemek için edepli şekilde yapmaktadır.

Peygamberimizin amcası Hz. Abbas'a, "Sen mi daha büyüksün Resûlullah mı?" sorusuna Hz. Abbas'ın, Resûlullah benden daha büyüktür, ben ondan daha önce doğdum,⁵² şeklinde cevap vermesi, edebe riayet ederek soru soranın amacı dışında cevaplanması bağlamında üslûb-ı hakîm sanatına güzel bir örnek teşkil etmektedir. Hz Abbas yaş bakımından Hz Peygamber'den daha büyük olmasına rağmen, Hz. Peygamber'e ve risâlet makamına saygısından ötürü Hz. Peygamber'in daha büyük olduğunu söylemiş, yaş bakımından daha yaşlı olduğunu da ifade etmiştir.⁵³

3.3.5. Şaka ve Nükte Yoluyla Ortamı Yumuşatmak

Düâbe üslûbu, soruya muhatabın beklemediği bir cevap vererek, mizah ve espri yoluyla cevap vermektir. İnsanları güldürmek, güldürerek eğlendirmek, ünsiyeti arttırmak, insanları rahatlatmak için onların bir araya geldiği ortamlarda kullanılan bir üslûb-ı hakîm gayesidir.⁵⁴

Mizah ve espri yoluyla muhataba beklemediği bir cevap verilmesine şu örnek verilebilir. İbn Sîrîn (ö. 110/729) kendisine bir adam hakkında soru sorulduğunda, dün öldü cevabını vermiştir. Soru soran kimsenin endişelendiğini görünce İbn Sîrîn;

اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

"Allah, ölenin ölüm zamanı gelince, ölmeyenin de uykusunda iken canlarını alır da ölümüne hükmettiği canı alır, ötekini muayyen bir vakte kadar bırakır. Şüphe yok ki, bunda iyi düşünecek bir kavim için ibretler vardır." ⁵⁵ ayetini okumuş ve karşı tarafı rahatlatarak, ayette geçtiği üzere ölümden uykuyu kastettiğini belirtmiş; bu şekilde de muhatabına mizah ve nükte yoluyla beklemediği bir cevap vermiştir.⁵⁶

⁵² Câhız, *Kitâbu'l-mehâsın ve'l-ezdât*, s.37.

⁵³ Ali Ahmet, *Uslûbu'l-hakîm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s.63-64.

⁵⁴ Ali Ahmet, *Uslûbu'l-hakîm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s.66.

⁵⁵ 39/Zümer/42.

⁵⁶ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, s.15.

3.3.6. Telezzüz/ İstilzâz

Üslûb-1 hakîm sanatının gayelerinden bir diğeri de telezzüz yani hoşlandığı ve zevk aldığından dolayı kişinin cevabı uzatarak ifade etmesidir. İstifhâm babının içinde ele alınan üslûb-1 hakîmde soru bazen telezzüz için uzatılır, bazen de tahrîd için uzatılır veya kısaltılır.⁵⁷ Belâgat kitaplarında itnâb sanatının da örneği olarak gelen şu ayet-i kerîme bu konunun örnekleri arasında zikredilmektedir:

وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَىٰ قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّأُ عَلَيْهَا وَأَهُشُّ بِهَا عَلَىٰ غَنَمِي وَلِيَ فِيهَا مَآرِبُ أُخْرَىٰ

“Şu sağ elindeki nedir, ey Musa? O, benim asamdır, dedi, ona dayanırım, onunla davarlarım yaprak silkelerim; benim ona başkaca ihtiyaçlarım da vardır.”⁵⁸ İhtiyaçtan dolayı konuşmada cevap, sorudan daha umumî gelmektedir ki, bu telezzüzdür. Hz. Musa, Allah ile konuşmadan zevk aldığı, hoşlandığı için biraz daha zaman geçirmek adına sözü uzatmaktadır. Soruya beklenenden farklı yönde cevap vererek sözü uzatmış, asanın ehemmiyet ifade eden taraflarına vurgu yapmıştır.⁵⁹ Burada sevenin sevdiğiyle buluşmasından ayrılmamak için sözün uzatılmasına da işaret vardır.

3.3.7. Cevabı Fazlaca Uzatarak Soru Soranın Öfkesini Arttırmak

Üslûb-1 hakîmin gayelerinden bir diğeri de cevabı fazlaca uzatarak soru soranın öfkesini arttırmaya yöneliktir. Tahrîd olarak da isimlendirilen bu hususun, bazı kaynaklarda mü'mini teşvik, kâfiri ise kışkırtmak gayesiyle kullanıldığı görülmektedir.⁶⁰

إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا تَعْبُدُونَ قَالُوا نَعْبُدُ أَصْنَامًا فَنَظَّلُ لَهَا عَافِينَ قَالَ هَلْ يَسْمَعُونَكُمْ إِذْ تَدْعُونَ أَوْ يَنْفَعُونَكُمْ أَوْ يُضُرُّونَ

“Hani O, babasına ve kavmine: Neye tapıyorsunuz? demişti. Putlara tapıyoruz ve onlara tapmaya devam edeceğiz, diye cevap verdiler. İbrâhim, peki ama, dedi, dua ettiğinizde onlar sizi işitiyorlar mı? Yahut size fayda veya zarar verebiliyorlar mı?”⁶¹ Hz. İbrahim, kendi inancını benimsemeyen babasına ve kavmine bu soruyu istihza yoluyla sormuş ve tehekküm ile onların tapmakta oldukları şeyin acziyetini, geçersizliğini üslûb-1 hakîm yoluyla bildirmiştir. Bu soru, muhatabın öfkesini arttırmak, onları kışkırtmak amacıyla sorulmaktadır.⁶²

3.3.8. Soru Soranın Taassubunu Ortaya Koymak

Üslûb-1 hakîmin gayelerinden bir diğeri de sorulan soruya beklenilmeyen bir cevapla mukabelede bulunularak, soru soran kimsenin art niyetli olduğunu göstermektir. Ya da kişinin inat ve inkârından ötürü bu şekilde kasıtlı soru sorduğunu ortaya çıkarmaktır.⁶³

⁵⁷ Kefevî, *el-Küllîyyat*, s.421.

⁵⁸ 20/Taha/17-18.

⁵⁹ Kefevî, *el-Küllîyyât*, s.421-422.

⁶⁰ Kefevî, *el-Küllîyyât*, s.421-422.

⁶¹ 26/Şuâra/70-73.

⁶² Kefevî, *el-Küllîyyât*, s.421.

⁶³ Kefevî, *el-Küllîyyât*, s.422.

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلٌ

“Ve sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: “Ruh, Rabbimin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir.”⁶⁴ Bu ayet, ruh hakkında soru soran kimselere onların maksatlarının, amaçlarının dışında cevap verildiğini göstermektedir. Ayette ruhun mahiyetinin ne olduğu sorulmuş fakat onlara Allah’ın ilmine vurgu yapılarak ruhu yaratanın kim olduğu hatırlatılmıştır. Muhatap için ruhun mahiyetini bilmenin, öğrenmenin ehemmiyet ifade etmediği, onlar için daha evla olanın, ruh dâhil her şeyin Allah’ın ilminde olduğu bilmelerinin gerektiği vurgulanmıştır.

Bu ayetin sebep-i nüzulü olarak zikredilen rivayet de bunu teyit etmektedir. Kureyş müşrikleri ve Yahudiler Hz. Peygamber’i reddedip O’nun Peygamberliğini sınamak ve karşı koymak için kendi inatlarını, taassuplarını gösteren hal ile ruh hakkında Cebrail’in gelişine dair sorular sormuşlardır. Yahudiler sordukları soruya istedikleri yönde cevap alamadıklarında ise, size pek az ilim verilmiş ki bunları bilmiyorsunuz, “bize çok ilim, Tevrat verildi” şeklinde karşılık vererek taassuplarını ortaya çıkaran cevaplar vermişlerdir. Ayet-i kerîmede ise kişinin niyetinin ortaya çıkması mahiyetinde gelen soru hikmete binaen muhtevası daha kapsamlı bir şekilde cevaplandırılmıştır.⁶⁵

3.3.9. Soru Soranın İddiasını Çürütmek

Bu gaye, üslûb-ı hakîmin kısımlarından olan muhataba beklenmedik bir karşılık vermek mukabilinden bazen muhatabın iddiasına doğrudan karşılık vermeden ve polemige yol açmadan gerçeği ortaya koyan bir cevap şeklinde gerçekleşir. Bir yönüyle de ibdâl ve inkâr ile ‘udûl/yön değişikliği yapılmaktadır. Metnin iletmek istediği mesajı bütüncül şekilde, şaşırtıcı bir üslûpla dikkatleri çekerek, daha çekici halde muhatapta etkiyi artırmak amaçlanmaktadır.⁶⁶ Bu duruma şu ayet-i kerime örnek verilebilir:

يَقُولُونَ لَئِن رَجَعْنَا إِلَى الْمَدِينَةِ لَيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ

“Onlar: Andolsun, eğer Medine’ye dönersek, üstün olan, zayıf olanı oradan mutlaka çıkaracaktır, diyorlardı. Hâlbuki asıl üstünlük, ancak Allah’ın, Peygamberinin ve müminlerindir. Fakat münafıklar bunu bilmezler.” (Münafıkun: 63/8)

Kendilerini üstün, Müslümanları aşağı görerek tâ’rizde bulunan münafıkların, “Medine’ye dönersek hiç şüphesiz ki üstünler zayıf ve aşağı olanları oradan çıkaracaktır” şeklindeki sözlerine, “Asıl üstünlük Allah’a, Resulüne ve müminlere aittir, fakat münafıklar bunu bilmezler.” şeklinde karşılık verilmiştir. Münafıklar, kendilerinin en şerefli olduklarını iddia ederken âyetin son kısmında

⁶⁴ 17/İsrâ/85.

⁶⁵ Kefevî, *el-Külliyât*, s.422; Buhârî, İlim, 27; Müslim, Sıfatu’l-Kıyame, 17; Çetiner, *Fatiha’dan nas’a esbâb-ı nüzûl: Kur’an ayetlerinin iniş sebebi*, C.II, s.573-575.

⁶⁶ Ali Ahmet, *Uslûbu’l-hakîm fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, s.95.

yüce Allah, şeref ve üstünlüğün yüce Allah'a, Peygamberine ve mü'minlere ait olduğunu belirtmiştir.⁶⁷ Bu ayet, kendilerinde var diye iddia ettikleri hükmün, aslında onlarda bulunmadığını bildirmesiyle, kelâmı zıttı konuma getirmiş; kastettiği manaların aksini söylemesi yönüyle el-kavlu bi'l-mûceb olarak değerlendirilmiştir. Hz. Peygamber ve beraberindekilerin aziz kimseler olduğu vurgusu, onlara maksatlarının dışında cevap verilmesi, muhatabın iddiasına doğrudan karşılık vermeden ve polemige yol açmadan iddialarının iptal edilmesi yoluyla gerçek ortaya konulmuştur.

3.3.10. Muhataba Alaylı Bir Söylemle Cevap Vermek

Üslûb-ı hakîmin tehekküm gayesi, ta'n ve istihzâ içeren bir anlam içermektedir. Tahkîr manasında olumlu ifade kullanma üslûbu olan tehekküm, telmîh, müjdeleme yerine korkutma, övme yerine yerme, vaad yerine tehdit etme gibi kullanılan ifadenin anlamca zıttının kastedilmesi suretiyle gerçekleştirilen ta'rîz-dokundurma türü bir istiâre şeklinde ele alınmaktadır.⁶⁸

Tehekküm ciddiyet ve tehdit içermesi bakımından ta'rîzden daha ağır, hicivden daha özel bir konumdadır. Tehekküm olumlu görünümlü istihzâ (ince ince alay etme, eğlenme), hezl (neşelendirme amaçlı) ise latîfe görünümlü ciddiyet ifadesini içermektedir.⁶⁹ Üslûb-ı hakîmin gayelerinden alaylı bir söylemle cevap vermeye şu ayet misal getirilebilir:

إِنْ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمْ الْفَتْحُ وَإِنْ تَنْتَهُوا فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَإِنْ تَعُودُوا نَعُدْ وَلَنْ نُغْنِيَنَّ عَنْكُمْ فِئَتَكُمْ شَيْئًا وَلَوْ كُنْتُمْ وَاللَّهِ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ

“(Ey kâfirler!) Eğer siz fetih istiyorsanız, işte size fetih geldi! (Yenelim derken yenildiniz.) Ve eğer (inkârdan) vazgeçerseniz bu sizin için daha iyidir. Yine (Peygamber’e düşmanlığa) dönerseniz, biz de (ona) yardıma döneriz. Topluluğunuz çok bile olsa, sizden hiçbir şeyi savamaz. Çünkü Allah müminlerle beraberdir.”⁷⁰ Ayette muhatapların beklemediği, ummadığı bir cevap verilmiştir. İnkâr eden topluluk Allah’tan zafer istemiş ve neticede duaları kabul olmuştur. Fakat Allah’ın zaferi, fetih ve yardımı size değil müminleredir, şeklinde alaylı bir anlatımla cevap verilmiştir. Müjdeleyerek korkutma, ciddiyet görünümlü istihzâ ile tehekkümle karşılanmıştır.⁷¹

3.3.11. Muhatabı Caydırmak

Muhataba beklenmediği karşılık ya da soru soran kişinin arzulamadığı bir cevap vermek şeklinde gerçekleşen üslûb-ı hakîmin bu gayesi, muhatabı caydırmak amacıyla şaşırtıcı bir üslûp kullanarak, muhatapların dikkatlerini çekmektir. Tehdid, caydırma muhatapta etkiyi artırmak gayesiyle de gerçekleşmektedir. Nitekim şu ayet-i kerime bu gayeye örnek teşkil etmektedir:

⁶⁷ Bolelli, *Belâgat: beyan-meani-bedi ilimleri arap edebiyatı*, s.533- 534. Bulut, s.342-343; Uçar, “*Arap dili belâgatında el-kavlu bil-mûceb ve Kur’ân-ı Kerîm’deki uygulamaları*”, s.175-176; Durmuş, “*Üslûb-ı hakîm*”, C.XLII, s.381-382.

⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, C.XII, s.617; Ali Ahmet, s.100.

⁶⁹ Marulcu, “*Kur’ân’da edebî bir üslup olarak tehekküm ve müşâkele/kelâm açısından bir değerlendirme*”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 29, (Nisan 2017), s.328-330.

⁷⁰ 8/Enfâl/19.

⁷¹ Ali Ahmet, *Üslûbu'l-hakîm fi'l-Kur’âni'l-Kerîm*, s.100-101.

وَيَقُولُونَ لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَقُلْ إِنَّمَا الْعَجِبُ لِلَّهِ فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ

“Ona (Muhammed’e) Rabbinden bir mucize indirilse ya! diyorlar. De ki: Gayb ancak Allah’ındır. Bekleyin (bakalım) ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim.”⁷²

Bir ayet ya da mucize inmesini bekleyen kimselere, beklemedikleri bir şekilde cevap verilerek, gaybı bilmenin sadece Allah’a ait olduğu üslûb-ı hakîm ile vurgulanmıştır. Bu soru Allah’ın azabını hak edecek bir soru olduğundan dolayı, tehdit içeren şekilde “bekleyin bakalım” şeklinde mukabelede bulunulmuştur. Bu şekilde azap ile korkutularak, inatlarından vazgeçmeleri için tehdit gayesiyle muhatabın dikkati daha önemli olan hususa çekilmiştir.⁷³

3.3.12. Muhatabı İncitmeden Yumuşak Üslûb Kullanmak

Üslûb-ı hakîmin bir gayesi olarak telattuf, kalplerin ısındırılması, yumuşaması, bu sayede de inat ve küfürden dönmelerine yönelik muhataba hoş ve yumuşak davranmak gayesiyle ele alınan bir yöntemdir. Muhatabı incitmeden yumuşak, nâzik bir üslûb kullanmak Hz. Peygamber’in kullandığı bir irşâd metodudur.

وَالِي عَادِ أَخَاهُمْ هُودًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ أَفَلَا تَتَّقُونَ قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرَاكَ فِي سَفَاهَةٍ وَإِنَّا لَنُظُنُّكَ مِنَ الْكَادِبِينَ قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ بِي سَفَاهَةٌ وَلَكِنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَأَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ أَمِينٌ

“Âd kavmine de kardeşleri Hûd’u (gönderdik). O dedi ki: ‘Ey kavmim! Allah’a kulluk edin; sizin O’ndan başka tanrımız yoktur. Hâlâ sakınmayacak mısınız?’ Kavminden ileri gelen kâfirler dediler ki: Biz seni kesinlikle bir beyinsizlik içinde görüyoruz ve gerçekten seni yalancılardan sanıyoruz. ‘Ey kavmim! dedi, ben beyinsiz değilim; fakat ben âlemlerin Rabbinin gönderdiği bir elçiyim. Size Rabbimin vahyettiklerini duyuruyorum ve ben sizin için güvenilir bir öğütçüyüm.”⁷⁴

Hz. Hud’un Ad kavmine yaklaşımından, nazik ve latif bir üslûbla tebliğde bulunduğu anlaşılmaktadır. Kavminin kalplerinin yumuşayarak imana gelmesi için telattuf yoluyla hitap etmiş ve kavmini tebliğ ve irşâd etmiştir.⁷⁵ Önceki bölümlerde bahsi geçen üslûb-u hakîmin gayelerinden olan, soru karşısında zor duruma düşmekten kurtulmak şeklinde ifade edilen gayenin bir başka şekli de telattuftur. Bu bölümde ele alınan, maksada yumuşak ve mülayim bir yolla ulaştıran telattuf üslûbunu, daha çok zeki ve kavrayışı hızlı kimselerin kullandığı söylenebilir.

4. Sonuç

Kur’ân-ı Kerîm, hayatın anlamını ve amacını doğru kavratın ve barındırdığı değerlerle insanoğlunun yaşamını inşa eden bir rehberdir. Bu yaşamsal değerleri insanların idrâkine sunmak, zihinlere ve seviyelere ulaştırmak için Kur’ân-ı Kerîm’de pek çok üslûb biçimi yer almaktadır. Kur’ân’ın en belirgin îcâz yönü hiç şüphesiz belâgatı, dili ve üslûbudur. Kur’ân-ı Kerîm, lafızla

⁷² 10/Yunus/20.

⁷³ Âlusi, *Ruhü'l-meani fi tefsiri'l-Kur'âni'l-'Azim ve's-seb'i'l-mesâni*, C.VI, s.88.

⁷⁴ 7/A'raf/65-68.

⁷⁵ Ali Ahmet, *Uslûbu'l-Hakîm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s.92.

mananın güzellikte birbiriyle yarıştığı, muhatabını her an dipdiri tutan, usandırmayan bir belâgata ve üslûba sahiptir. Kur'an-ı Kerîm, içerisinde bulunulan şart ve koşullara göre sözleri ifade etme yöntemlerinin de en büyük referansıdır. Bu çalışmada, Kur'an'ın i'câz özelliklerinden bedî sanatlarının uygulama alanlarında yer alan üslûb-ı hakîm sanatı bağlamında gaye ve amaçlar tetkik edilmiştir. Bu doğrultuda, bu sanatın Kur'an'da neden kullanıldığı, neyi amaçladığı ve nasıl bir etki bıraktığı ele alınmıştır. Üslûb, muhatap ve bağlamın ne kadar ehemmiyet arz ettiği üslûb-ı hakîmin gayelerinden anlaşılmıştır.

Üslûb-ı hakîm sanatının Kur'anî temelde üç ana zemini bulunmaktadır. Birincisi ayetin sebab-i nüzulü, ikincisi ayetin sibak-siyakı, üçüncüsü ise mukteza-yı hale göre muhatapın cevabı ve sorulan soruya verilen cevaptaki değişkenlik yani 'udûldur. Üslûb-ı hakîmin en üst gayesinin 'udûl olduğu, diğer gayelerin neredeyse hepsinin 'udûl temelinde şekillendiği görülmektedir. Üslûb-ı hakîmin amaçları birbiriyle ilintili ve iç içe bir şekildedir. İncelenen ayetin bir yönüyle 'udûl gayesi taşırken başka bir yönüyle de daha önemli hususa vurgu gayesini taşıdığı araştırma sonucunda elde edilmiştir.

Daha önemli olan hususa dikkat çekmek, soru karşısında muhatapı zor duruma düşmekten kurtarmak, edebe riayet ederek cevap vermek, şaka ve nükte ile ortamı yumuşatmak, cevabı fazlaca uzatarak soru soranın öfkesini görmek ve taassubunu ortaya çıkarmak, yanlış olan iddialarını çürütmek, yeri geldiğinde alaylı bir söylem kullanarak muhatapı cezbetmek, bâtıl olan fikirlerinden caydırmak, incitmeden yumuşak bir üslûbla hakikati anlatmak üslûb-ı hakîm sanatının gayelerindedir. Soru soran kimseye sorusunu tekrar gözden geçirme imkânı vermek, soru sorarken hangi noktalarda yanlış yaptığını vurgulamak, yanlışını kavramasını sağlamak da bu sanatın gayeleri arasında sayılmaktadır.

Bu makalede, muhatap kitlenin bulunduğu atmosfer göz önüne alınarak üslûb-ı hakîm sanatının kullanılmasının önem ve etkisi ortaya konmuştur. Bu bağlamda üslûb-ı hakîmin, iman eden-etmeyen herkes için kullanılan bir üslûp olduğu ifade edilebilir. Mekkî ve Medenî dönemdeki ayetlerde geçen bu sanatın, ilahî mesajı iletmede etkin bir yöntem olduğu belirtilebilir. İncelenen ayetler neticesinde, muhatapların cüz'î detaylarla ilgili sorularının, Kur'an'ın tevhid, nübüvvet, haşr, dirilme gibi temel konularına yönlendirildiği anlaşılmaktadır. Soruların hemen hemen tümünün bu çerçevede bağlamında cevaplandırıldığı belirtmek mümkündür.

Üslûb-ı hakîm her kesimden ve seviyeden insana hitap etmenin, konuşmanın yöntem ve metotlarını öğreten bir sanattır. Risalet döneminde, en beliğ ve fasih dili kullanan muhatapların İslamiyet'e davetinde, tevhid inancının yerleştirmesinde kullanılan üslûb çeşitlerinden biridir. İlahî emre yaklaştırmak ve muhatapların dikkatlerini çekmek için, toplumsal ve bireysel ilişkilerde iletişim dilinin nasıl kullanılması gerektiği sorusuna cevap veren yönlerden birini oluşturmaktadır. Gerek bireysel gerekse ictimâî açıdan daha latif bir dille, konuşmanın, istemenin ve cevap vermenin edebini

öğreten bir yöntem sunmaktadır. Üslûb-ı hakîm sanatının neden kullanıldığı, neyi amaçladığı ve nasıl bir etki bıraktığının anlaşılması, sürekli iletişim halinde bulunan insanlar için oldukça önemlidir. Bu edebî sanatın gayelerinin bilinmesi ve aktif bir şekilde kullanılması, iletişim çeşitliliğini artıracak gibi, özellikle din eğitimi ve öğretiminde bulunan insanların etkinliğinin artırılmasına yardımcı olacaktır. Bu bağlamda çalışma bundan sonra yapılacak tefsir ve belâgat çalışmalarında Kur'ân'da yer alan sanatların bağlam, muhatap ve toplumsal gerçekler çerçevesinde bir bütün olarak ele alınması adına Kur'an araştırmalarına katkı sağlayacaktır.

5. Kaynakça

- Abbas, İhsan. Melamihu Yunaniyye fi'l-Edebi'l-Arabi. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyyetü li'd-Dirâseti ve'n-Neşri, 1977.
- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1364/1945.
- Ağbal, Davut. "Üslûb-i Hakîm ve Kur'ân Belâgatındaki Yeri." Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 20.2 (2020): 1015-1040.
- Akdemir, Hikmet. Belâgat Terimleri Ansiklopedisi, İzmir: Nil Yayınları, 1999.
- Alak, Musa. Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyiri'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Alevî, Yahyâ b. Hamza. el-Î'câz li Esrâri Kitâbi'l-Îcâz, Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmi, 2007.
- Ali, Ahmed. Uslûbu'l-Hakîm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Cezayir: Câmiatu'l-Kâsidi Merbât, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Âlusi, Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullah b. Mahmûd. Ruhü'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesâni, thk. Ali Abdülbârî Atıyye, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- Atik, Abdülaziz. İlmü'l-Bedî', Beyrut: Darün-Nehda, t.y.
- Ayverdi, İlhan. Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe sözlük: H – N Kubbealtı Lügati, red. Etimoloji Ahmet Topaloğlu; yay. Haz. Kerim Can Bayar, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005.
- Bayar, İsmail. "İbn-i Kemâl'in "el-Üslûbu'l-Hakîm" Risâlesinde İlgili Âyetlere Bakışı ve es-Sekkâki Eleştirisi", İlted, Erzurum, 45 (Haziran 2016), 215-231.
- Bolelli, Nusreddin. Belâgat Terimleri Sözlüğü, İstanbul: İfav Yayınları, 2015.
- Bolelli, Nusreddin. Bedî' İlmi, İstanbul: İfav Yayınları, 2016.

- Bolelli, Nusreddin. Belagat: Beyân-Meânî-Bedî'İlimleri Arap Edebiyatı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2009.
- Bûtî, Sa'id Ramazan. Min Revâi'l-Kur'ân, Dımeşk: Mektebetü'l-Farabi, 1975.
- Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbub Kinani Leysi. el-Beyân ve't-Tebyîn, Beyrut: Dârü'l-Mektebetü'l-Hilal, 1423.
- Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbub Kinani Leysi. Kitâbu'l-Mehâsın ve'l-Ezdât, Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 1423.
- Cârim, Ali, & Emîn, M., el-Belâğatu'l-Vâziha, Dımeşk: Mektebeti Dâru'l-Fecr, 2014.
- Cezerî, İbnu'l-Esîr. en-Nihaye fi Garibi'l-Eser, nşr. Tahir Ahmed ez-Zâvî, M. Muhammed et-Tenâhî, Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.
- Cürçânî, Ebû Bekr Abdülkahir b. Abdurrahman Abdülkahir. Delâilü'l-i'câz; thk. Muhammed Rıdvan ed-Daye, Fayiz ed-Daye. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- Cürçânî, Seyyid Şerîf. et-Tâ'rifât, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983.
- Çetiner, Bedreddin. Fatiha'dan Nas'a Esbab-ı Nüzul: Kur'an Ayetlerinin İniş Sebebi, İstanbul: Çağrı Yayınları, İstanbul 2002.
- Derviş, Muhyiddin. İrabü'l-Kur'âni'l-Kerim ve Beyânuh, Daru'l İrşâd Daru'l Yemâme, Dımeşk Beyrut: 1415.
- Diraz, Muhammed Abdullah. en-Nebe'ü'l-Azim: Nazaratun Cedide fi'l-Kur'an, Dımeşk: Daru'l-kalem, 2005.
- Durmuş, İsmail. "Üslûb-ı Hakîm", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 42: 381-382. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Durmuş, İsmail. "Üslûb", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 42: 383-385. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ebu Musa, Muhammed. Hasâisus Terâkîp; Dirase Tahliiliyye Li Mesaili İlmiil Meanı, Kahire: Mektebetu Vehbe, 1977.
- Ebû Zehra, Muhammed. el-Mu'cizetü'l-Kübra: el-Kur'ân (Nüzûlühû - Kitâbetühû - Cem'uhû - İ'câzühû - Cedelühû - Ulûmühû - Tefsîruhû - Hükmü'l-Ğınâi Bihî), Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, (t.y.).
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. Hak Dini Kur'ân Dili, İstanbul: Eser Kitabevi, 1982.
- Fadl, Salâh. 'İlmu'l-Uslûb Mebâdiuhu ve İcrââtuh, Beyrut: Dâru'ş-Şurû', 1998.

- Firuzabadi, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed. Kamusü'l-Muhit, Beyrut: Müessesetü'l-Risale, 2005.
- Habenneke, Abdurrahman Hasan el-Meydani. Belâgatü'l-Arabiyye: Üsüsühâ ve Ulûmuhâ ve Fünûnuhâ, Beyrut: Darü'l-Kalem,1996.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. İ'câz ve Belâgat Deyimleri, Erzurum: Ekev Yayınları, 2001.
- Halîl b. Ahmed. Kitâbu'l-'Ayn, Beyrut: Daru'l Kütubi'l İlmiyye, 1988, I.
- Haşimi, es-Seyyid Ahmed. Cevâhirü'l-Belâga fi'l-Meani ve'l-Beyân ve'l-Bedi',Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 2003.
- Herevî, Muhammed b. Ahmed b. Ezher. Tehzîbü'l-Luğa, Tahkîk: Muhammed 'Avz Mur'ib, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2001.
- İbn Âşur, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi. Tefsirü't-Tahrîr ve't-Tenvîr, Tunus: Dârus-Suhnûn, 1394/1973.
- İbn Hicce, Takiyyuddîn Ebû Bekr Muhammed b. 'Ali el-Hamevî. Hizânetu'l-Edeb ve Ğâyetu'l-Erab, thk. Muhammed Nâci b. Ömer, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ilmiyye, 2008.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî, Edebü'l-Kâtib; thk, ta'lik Muhammed ed-Dali, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- İbn Manzûr, Muhammed B. Mükrim B. Ali Cemâlüddîn. Lisânü'l-'Arab, Beyrut: Dâru Sâdır, 1993.
- İbn-i Ebi'l-İsba', Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm (Abdüsselâm) b. Abdilvâhid b. Zâfir el-Mısri, Bedîu'l-Kur'ân, nşr.: Hafnî Muhammed, Mısır: Dâr-u Nahda, 1957.
- İbn-i Kemâl Paşa Şemseddîn Ahmed B. Süleymân. Resâil-i İbn-i Kemâl, Nşr. Ahmed Cevdet,Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye, İstanbul: İkdam Matbaası, 1, 2, 23, Risâle, 1316.
- İsfahâni, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb. el-Müfredat'ü Elfâz'il-Kur'ân; thk. Safvan Adnan Davudi, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2002.
- Kazvîni, el-hatip Muhammed b. Abdurrahman. Telhis, (Sadi Çöğenli-Mustafa Kılıç-Nevzat H. Yanık), İstanbul, 2001.
- Kazvini, Hamdullah Müstevfi. El-İzâh fi Ulumi'l-Belâğa, thk. Muhammed Hafâcı, Beyrut: Dârü'l-ciyl, 1998.
- Kefevî, Ebü'l-Beka Eyyub b. Musa el-Hüseyini. el-Külliyat: Mu'cem fi'l-Mustalahat ve'l-Furuk el-Lugaviyye; thk. Adnan Derviş, Muhammed el-Mısri, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2011.
- Kurtubi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an; Thk. Ahmet el-Berdûni İbrahim Atfîş, Kahire: Dârü'l-Kütubi'l-Mısriyye, 1964.

- Marulcu, Hasan. "Kur'ân'da Edebî Bir Üslup Olarak Tehekküm ve Müşâkele -Kelâm Açısından Bir Değerlendirme", Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 29, (2017), 327-338.
- Matlub, Ahmed. Mu'cemü'l-Mustalahati'l-Belaga ve Tetavvüruha, Matbuatü'l Beyrut: Mecmai'l-İlmiyyi'l-Iraki, 1987.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî. Mürücu'z-Zeheb; Tah. Esad Dağır, Kum: Daru'l-Hicra, 1409.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. Safvetü't-Tefasir, Kahire: Daru's-Sâbûnî, 1997.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb. Miftâhu'l-Ulûm: Belâgat; Çev. Zekeriya Çelik, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Sekkâkî, Ebû Yakub Yusuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Ali. Miftâhu'l-'Ulûm, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ilmiiye, 1987.
- Sülemî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre Tirmizi. eş-Şemâilü'l-Muhammediyye, i'tena bihi Muhammed Avvame, Medine: Darü'l-Yüsr; Cidde: Darü'l-Minhac, 2011, 389-391 (240. hadis).
- Tâhirül Mevlevî, Edebiyat Lügatı, İstanbul: Enderun Kitapevi, 1994.
- Tala, Murat. Sarf ve Nahiv Açısından Kur'an'da 'Udûl, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî, el-Mutavvel: Şerhu Telhisi Miftahi'l-Ulûm Belâgat İlimleri Meânî 1,; Haz. Zekeriya Çelik, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019.
- Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. Şerhu't-Tîbî 'Alâ Mişkâti'l-Mesâbih, Thk.: Abdülhamîd Hindâvî, Mekke, Riyad: Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. Kitâbu't-Tibyân fi İlmi'l-Meânî ve'l-Bedî' ve'l-Beyân, thk. Hâdî Atiyye- Matar el-Hilâlî, Beyrut: Âlemu'l-kutub, 1407/1387.
- Topaloğlu, Bekir. "Hakîm", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 15: 181-182. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Türkiye Diyanet Vakfı, Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî, haz.: Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Ali Özek, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Mustafa Çağrıçı, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, Doç. Dr. Ali Turgut, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: 2002.
- Uçar, Hasan. "Arap Dili Belâgatında el-Kavlu bil-Mûcib ve Kur'ân-ı Kerîm'deki Uygulamaları", Omufd: Ondokuz Mayıs University Review Of The Faculty Of Divinity, 37, (2014), 171-187.

Vâhîdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisaburi. Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân, thk. Mahir Yasin el-Fahl, Riyad: Dârü'l-Meyman, 2005.

Ziyâuddîn İbn Esîr, Ebü'l-Feth Nasrullâh b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el Cezerî. el-Meselü's-Sâir fi Edebi'l-Kâtibi ve's-Şâ'ir, Kahire: Daru Nahzati Mısır,t.y

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân, Mısır: Matbaatu İsa El-Bâbi el-Halebi, 1995.